

Цьомра В. Ю.,
здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Університету економіки та права «КРОК»

ІСТОРІЯ ІНСТИТУТУ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ (НА РАННІХ ЕТАПАХ РОЗВИТКУ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ)

HISTORY OF THE LEGAL PERSON'S LEGAL SUBJECTIVITY (AT THE EARLY STAGES OF THE DEVELOPMENT OF JURISPRUDENCE)

У дослідженні розглядаються основні історичні аспекти виникнення та розвитку правосуб'єктності юридичної особи на ранніх етапах розвитку юриспруденції. Визначено місце та роль юридичної особи та правосуб'єктності у Римському праві. Розглянуто фікцію як прийом виникнення та розуміння юридичної особи.

Ключові слова: юридична особа, правосуб'єктність, римське право, юриспруденція, приватне право, фікція.

В данном исследовании рассматриваются основные исторические аспекты возникновения и развития правосубъектности юридического лица на ранних этапах развития юриспруденции. Определено место и роль юридического лица и правосубъектности в Римском праве. Рассмотрено фикцию как прием возникновения и понимания юридического лица и правосубъектности.

Ключевые слова: юридическое лицо, правосубъектность, римское право, юриспруденция, частное право, фикция.

This study examines the main historical aspects of the emergence and development of legal subjectivity of legal person in the early stages of development of jurisprudence. The place and role of the legal person and legal subjectivity in the Roman law are determined. The fiction is considered as a reception of the emergence and understanding of a legal person and legal emergence.

Key words: legal person legal personality, Roman law, jurisprudence, private law, fiction.

Постановка проблеми. Поняття юридичної особи та її правосуб'єктності сьогодні активно використовується всіма галузями та теорією права. Багатогранність правових теорій, створених юристами-науковцями в процесі дослідження феномена правосуб'єктності юридичної особи, та відсутність єдиного наукового і законодавчого закріплення поняття правосуб'єктності змушують укотре звернутись до історичного методу дослідження цього явища. Для того, щоб краще зрозуміти правову природу юридичної особи та її правосуб'єктності, необхідно прослідкувати історичний шлях виникнення та розвитку. Необхідність дослідження саме епохи римського права та його подальшої рецепції на території Західної Європи полягає в тому, що саме в цей період виникло та міцно закріпилось у юридичній науці поняття юридичної особи та зміст поняття правосуб'єктності (як окремий інститут таке поняття сформувалось дещо пізніше).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів правосуб'єктності чи самої юридичної особи (суб'єкта права) на ранніх етапах юриспруденції здійснювали як вітчизняні автори, так і закордонні, зокрема В.Є. Александров, С.І. Архіпов, Н.В. Козлова, В.В. Кочин, І.С. Окунев, О.О. Серова, Ю.В. Стукалова, Д.О. Сумський, Н.В. Філик ті інші. Результати досліджень дозволяють максимально наблизитись до вирішення основних завдань цієї статті та отримати більш чітке уявлення про особливості розвитку інституту правосуб'єктності юридичної особи на ранніх етапах розвитку юриспруденції.

Не вирішене раніше частини загальної проблеми. Проте основні наукові дослідження інституту правосуб'єктності юридичної особи не дали

належних відповідей на всі поставлені перед нами завдання. Такі дослідження або фрагментарно висвітлюють окремі елементи правосуб'єктності юридичної особи чи етапи становлення, або не повністю розкривають значення досліджуваних інститутів.

Формулювання цілей статті. Основною метою наукового дослідження є осмислення та узагальнення основних наукових здобутків у сфері виникнення правосуб'єктності юридичної особи, визначення її ролі та місця у процесі виникнення та розвитку юриспруденції.

Виклад основного матеріалу статті. Історія розвитку та сучасного стану інституту юридичної особи безпосередньо пов'язана з еволюцією поняття її правосуб'єктності у правій доктрині, законотворчості та у практиці правозастосування. Перші філософські погляди на суб'єктів правовідносин, відмінних від фізичних осіб, виникають у грецькій філософії. Так, у давньогрецькій державі існували такі утворення, як поліси, сама держава, союзи держав, союзи фізичних осіб. Але достатнього розвитку юридичні особи у грецьких державах так і не дістали ні як явища, ні як поняття. Так, наприклад, приватні союзи в грецьких державах-полісах розглядали як частину самої держави, а саму державу розуміли як особливий вид союзу [1, с. 5–7].

Традиційно перші уявлення про юридичну особу пов'язуються з римською юриспруденцією і римським правом. Більшість дослідників указує на римські муніципії, міські громади, на правове становище, саме в них вони бачать перший правовий образ юридичної особи [2, с. 313]. Та варто зазначити, що римське право тих часів ще не оперувало такими поняттями, як «юридична особа», «правосуб'єктність», «правоздатність» чи «дієздатність». Римські юристи

еволюційним шляхом дійшли висновків, що поряд із фізичною особою (як первинним суб'єктом права) можуть існувати й інші суб'єкти (утворення), які можуть бути наділені правами та нести обов'язки. Причому такі позиції були визначені тогочасними юристами вже під час існування різноманітних правосуб'єктних утворень, які здавна брали участь у майнових відносинах поряд із фізичними особами, були певним чином організовані і володіли певними майновими засобами [3, с. 128–129].

Загальні тенденції розвитку римського права того часу дозволяють говорити про участь тогочасних правосуб'єктних утворень, яких ми умовно далі будемо називати юридичними особами, лише у майнових відносинах, що було зумовлено об'єктивно. Адже правовідносини того періоду ґрунтувались на особистісних стосунках, тому не потребували довготривалої і надійної співпраці. А це і було однією з причин урізаної, галузевої, спеціальної правосуб'єктності тогочасних юридичних осіб. Окрім того, правосуб'єктність різних юридичних осіб була різною за змістом та обсягом. Розрізнялися юридичні особи публічного і приватного характеру. Першу групу юридичних осіб склали політичні організації (сама держава, муніципії, громади). Ці політичні утворення були наділені правоздатністю як у публічному, так і в приватному праві. Юридичні особи в приватному праві призначалися для здійснення господарських завдань [4, с. 124–125]. Так, обсяг правоздатності муніципій (як, з одного боку, юридичних осіб публічного права і, з іншого – приватних корпорацій) не був однаковим. Муніципії здавна могли отримувати майно через заповідальні відмови або легати, тоді як колегіям це право було надано лише в II ст. н.е. Право бути призначеними спадкоємцями за заповітом визнавалося за муніципіями вже в класичному праві, приватні ж корпорації навіть і за часів Юстиніана не мали такого права без особливого привілею [3, с. 132–133]. Правосуб'єктність публічних утворень значно випереджала в обсязі відповідне явище у приватноправових об'єднань, тобто лише після реалізації того чи іншого механізму чи інституту у сфері публічно-правових відносин, наповнення його належним змістом, визначення чітких рамок та межі такі права та обов'язки могли поширюватись на приватні корпорації. Цей історичний пріоритет прослідковується не лише протягом усього часу існування римської держави, а й протягом усієї історії держави та права. Муніципіям, куріям першим надавали нові права, щодо них першими поширювалась цивільно-правові положення законодавства.

Правосуб'єктність виникла із синтезу інших явищ: таких своїх складників, як правоздатність і дієздатність. Причому на ранньому етапі розвитку юридичної думки суспільством ще не було належним чином усвідомлено різницю між цими правовими поняттями, тому вони і залишаються малодослідженими. Але необхідно зазначити, що правосуб'єктність не механічне з'єднанням право- та дієздатності, а є єдиною загальною здатністю суб'єкта бути учасни-

ком правовідносин. Тому особливу увагу слід приділити і складу правосуб'єктності юридичної особи у римському праві. Говорячи сучасною мовою, правоздатність юридичних осіб була спеціальною, оскільки вони могла здійснювати будь-які правові дії, пов'язані лише з ціллю заснування. Ці суб'єкти наділялись правоздатністю в основному в галузі майнового права. Дієздатність юридичної особи розподілялась між її органами відповідно до компетенції. Фактично римськими юристами було визнано, що корпорація (як юридична особа) може вступати в правовідносини з іншими особами за безпосередньої участі фізичних осіб, уповноважених на це у встановленому порядку. Закон не виділяв конкретного обсягу прав і обов'язків юридичної особи чи її органів та шляхів реалізації. Ці питання регулювались внутрішніми документами юридичної особи [5, с. 44–45]. Основним критерієм при цьому була відповідність статутів юридичних осіб до вимог закону. А відповідальність юридичних осіб зводилась до персональної відповідальності її представника. Так, римські юристи підкреслювали, що за делікти представників громади не відповідають, оскільки не можуть діяти зі злим умислом [3, с. 132; 6, с. 48–49, 57].

Малодослідженим залишається питання про момент виникнення правосуб'єктності юридичних осіб, який пов'язувався з виникненням самої юридичної особи. Так, у першу половину республіки різні приватні корпорації виникали вільно, без обмежень із боку держави. Але в I ст. до н. е., у зв'язку із загальною політичною і соціальною кризою, держава прагне накласти руку на свободу утворення союзів. Після низки змін при Цезарі та Августі був виданий закон (*lex Julia de collegiis*), через який приватні корпорації, які створювались за ініціативою не менше як трьох фізичних осіб, за загальним правилом, виникали не інакше, як із дозволу державних органів. Такий дозвіл міг бути загальним, якщо засновувалась типова юридична особа (наприклад, похоронна колегія), або ж спеціальним [3, с. 133; 6, с. 56].

Зміст правосуб'єктності юридичних осіб у римському праві був доволі широким. Юридичні особи, беззаперечно, могли набувати права власності на різного роду речі, в тому числі і на нерухоме майно, проте основоположною ідеєю майнового статусу приватної корпорації, що визначало розмір та специфіку правосуб'єктності юридичної особи, стало відокремлення майнових прав та обов'язків корпорації від її засновників. Це одне з найважливіших досягнень римської юриспруденції: визнання юридичного відокремлення правових статусів корпорації від її засновників. Основоположною ідеєю майнового статусу приватної корпорації, що фактично визначало розмір та специфіку правосуб'єктності юридичної особи, стало відокремлення майнових прав та обов'язків корпорації від її засновників. Юридичне становище корпорації не припинялось, а обсяг правосуб'єктності корпорації не змінювався під час виходу одного з її членів. Під час рецепції римського права та реалізації його окремих постулатів

у сучасних правових системах відокремленість правових статусів засновника і юридичної особи стало ключовим аспектом у визнанні юридичної особи як окремого суб'єкта права.

Виникнення юридичної особи в римському праві стало результатом застосування такої особливої юридичної техніки, як фікція, що і стало причиною того, що саме першою комплексною теорією юридичної особи стала теорія фікції (уособлення). Динаміка тогочасних правовідносин передбачала за необхідне існування більш складного суб'єкта правовідносин (у юридичному значенні), аніж фізична особа, але законодавче регулювання не завжди встигало за реальністю, тому за допомогою фікції римські юристи піднесли існування юридичної особи до юридичного факту [7, с. 17]. Із точки зору подолання логічних протиставлень та удосконалення чинного позитивного права, фікція в римському праві була майже ідеальним інструментом. Визнавши факт належності окремих прав організаціям, участь у торговому обороті та не знайшовши законодавчого шляху вирішення проблеми, римські юристи були вимушені прирівняти такі організації до осіб та визнати, що вони діють як особи [8, с. 244]. За допомогою фікції римські юристи намагались поширити дійсні закони на більш широке коло явищ [9, с. 194].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, римськими юристами вже тоді було сформовано декілька важливих постулатів щодо розуміння правосуб'єктності юридичної особи як окремого інституту права, важливі і для сучасної правової науки:

– правами та обов'язками можуть бути наділені не лише фізичні особи, а й об'єднання, які розглядались як окремі суб'єкти права. Особливим видом юридичних осіб того часу була т. зв. «лежача» спад-

щина, де права та обов'язки закріплювались не за особою, а за майном;

– обсяг прав та обов'язків юридичної особи (правоздатність) залежав від цілі її заснування, виникав із моменту заснування та був відокремлений від правосуб'єктності окремих членів юридичної особи;

– реалізація правосуб'єктності юридичної особи (дієздатність) здійснювалась через уповноважених представників у межах, визначених внутрішніми документами;

– особливе місце відводилось для поняття деліктоздатності юридичної особи, оскільки довгий час відповідальністю юридичної особи зводилась до персональної відповідальності її представників.

Таким чином, інститут юридичної особи як такий був утворений та належним чином розвинутий завдяки діяльності римських юристів та філософів, проте вчення про юридичну особу не було належним чином усвідомлене та осмислене. Причиною цього є особливості історичного періоду та відсутність безпосередньої необхідності участі юридичних осіб у цивільному і господарському обороті держави. Проте значні здобутки римської юриспруденції у цій сфері в процесі її подальшої рецепції дали значний поштовх для розвитку теоретичних уявлень про юридичну особу (як про якісно нового суб'єкта права) та виникнення нових форм юридичних осіб в епоху Середньовіччя.

Окрім того, можемо впевнено сказати, що сказати, що необхідність подальшого загальнотеоретичного дослідження у цій сфері не викликає жодних сумнівів та є доволі актуальним як із точки зору теорії права, так і з позицій окремих галузевих доктрин. Адже правильне розуміння виникнення та розвитку будь-якого явища дозволяє науковцям правильно його тлумачити, а практикам правильно та максимально корисно застосовувати у своїй діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герваген Л.Л. О юридическом лице. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1888. 91 с.
2. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 469 с.
3. Новицкий И.Б. Римское частное право: Учебник. / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2012. 560 с.
4. Яковлев В.Н. Древнеримское частное право и современное российское гражданское право: ученик. / предисл. С.Д. Бунтов, Н.В. Кузнецова, А.А. Подопригора. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 960 с.
5. Козлова Н.В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: Учебное пособие. Москва: «Статут», 2003. 318 с.
6. Суворов Н.С. Об юридических лицах по римскому праву. Москва: «Статут». 2000. 299 с.
7. Давыдова М.Л. Проблемы понятия и классификации правовых фикций. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. 2009. № 11. С. 17–23.
8. Маркин А.В. Фикции в римском праве: логическая природа и правовая целесообразность. Вектор науки Тольяттинского государственного университета. 2011. № 2. С. 243–245.
9. Ильина Е.В. Соотношение юридической фикции и аналогии в праве. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 9: Исследования молодых ученых. 2012. № 10. С. 194–195.